

2. Деякі питання проведення антикорупційної експертизи [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 18.03.2015 р. № 383/5. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua>
3. Барак А. Судейское усмотрение / Барак А. ; пер. с англ. – М. : НОРМА, 1999. – 376 с.
4. Davis K. Discretionary Justice: A Preliminary Inquiry / Davis K. – Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1969. – 379 p.
5. Соловей Ю. П. Усмотрение в административной деятельности советской милиции : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Ю. П. Соловей. – М., 1982. – 22 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д-Й. – 744 с.
7. Про Довідку щодо узагальнення практики застосування адміністративними судами положень Митного кодексу України в редакції від 13 березня 2012 року [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 23.03.2017 р. № 2. – Режим доступу : http://vasu.gov.ua/plenum/post_plenum/postanova_plenumu_2_13-03-2017
8. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44–45, № 46–47, № 48. – Ст. 552.
9. ТОВ Полімерконтейнер проти України [Електронний ресурс] : рішення Європейського суду зі справ людини від 24 листопада 2016 р. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00943.html

УДК 349.6:340.1(477)

Б. В. Коваленко, аспірант кафедри
екологічного права Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

СТАНДАРТИ ЯК СКЛАДОВИЙ ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ ДЖЕРЕЛ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Досліджено поняття “екологічний стандарт”, проаналізовано положення українського законодавства щодо обов’язковості дотримання екологічних стандартів. Розглянуто тенденції майбутніх змін у законодавстві щодо стандартів. Розкрито зміст поняття стандартів як важливого елемента системи джерел екологічного права України, акцентуючи при цьому увагу на їхніх основних ознаках.

Ключові слова: стандарти; екологічні стандарти; джерела права; система права; система джерел екологічного права.

The article describes several definitions of the environmental standards. Special attention is paid to consideration of features of environmental standards as part of sys

© **Б. В. Коваленко, 2017**

tem of sources of ecological law. In particular, author highlights the legal definition of standards and their definition in the scientific literature. Much attention is paid by analysis of the legislation on mandatory environmental standards in Ukraine. National, interstate and international levels of standards have been researched. The essential point of the article is researched the influence of environmental standards on the Ukrainian legislation. The conclusion is made to propose author's definition of standards as an important element of sources of environmental law in Ukraine, while focusing attention on their main features.

Key words: sources of law; legal system; the system of sources of environmental law; standards; environmental standards.

Постановка проблеми. Суть поняття стандартів відповідно до позиції законодавця свідчить, що значущість стандартів як джерел екологічного права нині недооцінена. Огляд наукової літератури в цій сфері підтверджує, що наразі в Україні стандартам як джерелам екологічного права приділяється мало уваги, хоча в останні десятиліття йде активна адаптація національного законодавства України та інших країн до міжнародних стандартів у сфері екології (ISO 9000, ISO 14000).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичні питання екологічних стандартів вивчали такі науковці, як В. І. Андрейцев, Н. В. Барбашова, Н. К. Блінова, Л. О. Бондар, О. В. Брайон, М. М. Бринчук, А. П. Войцицький, П. О. Гвоздик, А. П. Гетьман, І. Голінка, І. І. Каракаш, М. О. Клименко, Т. В. Козуля, М. В. Краснова, О. І. Крассов, В. М. Ладиженський, Н. Р. Малишева, А. М. Мірошниченко, Н. В. Омельченко, С. П. Паламарчук, М. Петровська, І. А. Прокопець, Н. Рідей, Н. Г. Салухіна, К. М. Ситник, П. М. Скрипчук, В. В. Тарасова, М. І. Шаповал, В. Я. Шевчук, О. М. Язвінська та ін.

Останніми роками питання щодо місця стандартів у системі джерел екологічного права України досліджували вчені В. І. Курзова, А. І. Берлач, В. І. Курило [1, 22], розглядаючи стандарти як “м’яке право”, тобто як норми, що не обов’язкові до виконання. Водночас проф. В. І. Андрейцев у своїх працях зараховує стандарти до ланки системи джерел екологічного права [2, 145].

Мета статті – дослідити стандарти як невід’ємну складову системи джерел екологічного права України на основі положень учених-правознавців, екологів та законодавчих актів.

Виклад основного матеріалу. Поняття “стандарт” у тлумачному словнику визначається як загальноприйнятий взірець, єдина типова форма організації, проведення, здійснення певної діяльності, а також прийнятний тип результату діяльності, який відповідає певним вимогам своєю якістю чи іншими властивостями [3]. Отже, стандартом слід вважати еталон, шаблон, норматив, з характеристиками, властивостями або критеріями здійснення якого узгоджується діяльність чи підсумковий результат такої діяльності [4].

Стандарт, згідно зі ст. 1 Закону України “Про стандартизацію” [5], – це документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів,

включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких необов'язкове. Стандарт може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи послуги.

Стандарти є нормативно-технічними документами. А поняття “нормативно-технічні документи”, своєю чергою, охоплює Державні стандарти України (далі – ДСТУ), Державні галузеві загальносоюзні стандарти (далі – ГОСТ), Галузеві стандарти України (далі – ГСТУ), технічні регламенти, державні класифікатори (далі – ДК), державні будівельні норми (далі – ДБН), міжнародні стандарти (далі – ISO, IEC, EN), стандарти науково-технічних та інженерних товариств і спілок України (далі – СТТУ), стандарти підприємств (далі – СТП), технічні умови (далі – ТУ), технічні регламенти. Більшість нормативно-технічних документів застосовують для регулювання суспільних відносин тільки на добровільних засадах, тому їх називають джерелами “м'якого права” [1, 22]. Іншу думку має професор В. І. Андрейцев, який розглядає екологічні стандарти як юридично важливі нормативно-технічні документи, що й містять екологічні вимоги, правила і норми та є обов'язковими для виконання [2, 145].

Щодо обов'язковості екологічних стандартів, то, за словами Л. О. Бондаря, це питання нині не чітко врегульоване в українському законодавстві. З одного боку, відповідно до ст. 32 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, державні екологічні стандарти обов'язкові до виконання. Також згідно з ч. 2 ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України “Про стандартизацію та сертифікацію” [6], екологічні вимоги державних стандартів обов'язкові. Обов'язковість державних стандартів означає визнання їх нормативно-правовими актами [7].

Якщо проаналізувати деякі спеціальні закони, то там можна побачити пряму вказівку на обов'язковість стандартів. Так, відповідно до ст. 18 Закону України “Про енергозбереження” [8], енергетичні стандарти обов'язкові до виконання. Вони є основою для застосування економічних санкцій за нераціональне використання паливно-енергетичних ресурсів, виробництво енергетично неефективного обладнання та матеріалів. Крім того, Закон України “Про будівельні норми” [9] у ст. 11 передбачає положення, згідно з яким у разі, якщо в будівельних нормах є посилання на стандарти, ці стандарти обов'язкові до застосування.

Водночас, відповідно до ст. 57 Конституції України, кожному гарантується право знати свої права й обов'язки: нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, нечинні. Також до початку 2004 р., коли ще була чинна ч. 5 ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України “Про стандартизацію і сертифікацію”, державні стандарти розглядалися як об'єкти авторського права, що визначало платність доступу до таких документів, чого не можна сказати про нормативно-правові акти. Якщо порушується конституційна засада доступності нормативно-правового акта, то, як зазначає Л. О. Бондар, державні стандарти України не можна визнати обов'язковими до застосування [7].

Цю колізію було вирішено з прийняттям 05 червня 2014 р. нового Закону України “Про стандартизацію” [5], відповідно до ст. 23 якого національні стандарти застосовуються безпосередньо чи шляхом посилання на них в інших документах. Вони застосовуються на добровільній основі, крім випадків, якщо

обов'язковість їх застосування встановлена нормативно-правовими актами. Національний орган стандартизації забезпечує розміщення на офіційному веб-сайті текстів національних стандартів, обов'язковість застосування яких установлена нормативно-правовими актами, не пізніше ніж через 30 календарних днів з дня офіційного опублікування таких актів з безоплатним доступом до зазначених національних стандартів і кодексів ustalеної практики.

Іншими словами, стандарти стають обов'язковими лише в разі, якщо це передбачено нормативно-правовими актами. Подібна норма міститься у ст. 15 Господарського кодексу України [10], згідно з п. 2 якої застосування стандартів чи їх окремих положень обов'язкове для:

– суб'єктів господарювання, якщо на стандарти є посилання в технічних регламентах;

– учасників угоди (контракту) щодо розроблення, виготовлення чи постачання продукції, якщо в ній (ньому) є посилання на певні стандарти;

– виробника чи постачальника продукції, якщо він склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи застосував позначення цих стандартів у її маркуванні.

Можна констатувати, що державні стандарти наразі обов'язкові лише в тому випадку, коли обов'язковість їх застосування встановлена нормативно-правовими актами, і в такому разі вони мають бути розміщені на офіційному веб-сайті текстів національних стандартів. У всіх інших випадках, як зазначає Л. О. Бондар, стандарти, державні будівельні норми як їх різновиди не можуть мати обов'язкового характеру, а застосовуються як рекомендаційні акти. За їх порушення не може наставати правова відповідальність [7].

Екологічні ж стандарти, відповідно до п. "а" ст. 3 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", як уже зазначалося, входять до змістовної частини основного принципу охорони навколишнього природного середовища, а саме пріоритетності вимог екологічної безпеки в частині обов'язковості дотримання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності. З огляду на зазначений принцип, екологічні стандарти можна вважати обов'язковими до виконання, хоча вони й не мають статусу нормативно-правових актів. Зазначений принцип підтверджується і ст. 32 вказаного Закону, якою встановлено, що державні стандарти в галузі охорони навколишнього природного середовища обов'язкові до виконання.

Разом з тим останнім часом в українському екологічному законодавстві відбуваються активні зміни в частині стандартів. Так, на початку 2017 р. Міністерством економічного розвитку і торгівлі України розроблено законопроект [11], положення якого спрямовані на приведення національної системи стандартизації у відповідність до міжнародної та європейської практики, зокрема встановлено: добровільність застосування національних стандартів; недопущення погодження проєктів національних стандартів з державними органами; недопущення нормативно-правового регулювання відносин, пов'язаних із розробленням стандартів підприємств, установ та організацій і технічних умов; скасування галузевої стандартизації, у зв'язку з чим упродовж 15 років центральні органи виконавчої влади мають

право у відповідних сферах діяльності та в межах своїх повноважень перевіряти, переглядати свої галузеві стандарти з метою переведення їх на національний рівень або на рівень підприємств. Добровільне застосування стандартів відповідає вимогам Угоди про технічні бар'єри в торгівлі Світової організації торгівлі, а також європейським принципам стандартизації [11].

Та навіть той факт, що, можливо, в недалекому майбутньому застосування національних стандартів стане добровільним, вони не погоджуватимуться державними органами, а галузеві стандарти й зовсім зникнуть, не означає, що стандарти стануть менше впливати на розвиток екологічного права України. Якщо ми говоримо про наближення законодавства до міжнародної та європейської практики, слід зазначити, що в Європейському Союзі поняття “джерело права” вживається у контексті форм зовнішнього вияву норм права, на підставі яких суб'єкти права Європейського Союзу наділяються правами та виконують зобов'язання.

Так, у праві Європейського Союзу важливого значення набувають рекомендаційні акти, які можуть породжувати у суб'єктів правовідносин певні зобов'язання, невиконання яких може стати причиною якщо й не виникнення безпосередніх негативних наслідків, то, принаймні, суттєвого ускладнення в майбутньому можливості реалізації наданих їм прав у рамках інтеграційного утворення. Зокрема, у ч. 2 ст. 117 Договору про функціонування Європейського Союзу передбачається, що недотримання державою-членом рекомендації Комісії звільняє інші держави-члени від обов'язку враховувати проблеми такої держави. Крім того, Суд ЄС у своїй практиці неодноразово наголошував на обов'язку національних судів держав-членів використовувати рекомендаційні акти Союзу для тлумачення національного законодавства [12].

Ще 13 грудня 1989 р. Суд Європейського Союзу в справі C-322/88 “Grimaldi v Fondesdes Malaises Professionnelles” [13] підкреслив, що “рекомендаційні акти установ Європейського Союзу не можуть розглядатися такими, що не породжують юридичних зобов'язань взагалі. Суди держав-членів зобов'язані їх ураховувати під час вирішення справ по суті та здійснення тлумачення норм національного права, що прийняті з метою імплементації норм права ЄС” (п. 18) [12]. Зазначене рішення Суду ЄС є прикладом того, що рекомендаційні акти (наприклад, стандарти серії ISO) теж можуть створювати правові наслідки, що в певному розумінні дає привід розглядати їх як джерела права. Що вже говорити про економічний інтерес виконання положень екологічних стандартів, зокрема міжнародних. Підприємствам, які мають сертифікати відповідності стандартам серії ISO 9000 чи ISO 14000, відкривається шлях на міжнародну арену торгівлі, що створює величезний потенціал для зростання прибутків підприємства. Отримання конкурентних привілеїв стимулює підприємства до виконання вимог стандартів набагато ефективніше за державні санкції.

Та беручи до уваги той факт, що положення європейських стандартів постійно вдосконалюються, неофіційно стандарти стають більш значущими для виконання, ніж навіть закони окремо взятої європейської країни. Великі та середні підприємства, орієнтуючись на міжнародне визнання їх продукції, прагнуть отримати сертифікат відповідності європейським стандартам, в тому числі у сфері екології. Держави, своєю чергою, також беруть за взірць європейські стандарти, відповідним чином змінюючи національні стандарти і законодавство. За виявлення факту

необов'язковості до виконання європейських стандартів Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) довела, що офіційно необов'язкові норми можуть значною мірою впливати на екологічне законодавство. Тому ознака обов'язковості джерел екологічного права нині дещо відходить на другий план.

Якщо ж повернутись до законодавства України, то за критерієм обов'язковості приписи екологічних стандартів можна прирівняти до нормативів або навіть до законів, оскільки всі мають обов'язковий характер. Та враховуючи активну адаптацію до європейських норм, навіть у разі внесення змін до законодавства щодо встановлення добровільності застосування всіх стандартів, останні не втраять значущості для формування положень екологічного законодавства.

Щодо розподілу стандартів на рівні, то екологічні стандарти так само, як і стандарти загалом бувають національними, міждержавними та міжнародними. Так, поняття “національний екологічний стандарт” означає стандарт, уведений в дію національними органами стандартизації, дія якого поширюється в межах України. Національні стандарти мають позначку (аббревіатуру) ДСТУ – державний стандарт України.

Міждержавний стандарт – стандарт, який свого часу діяв у СРСР і нині застосовується в Україні. Міждержавні стандарти мають позначку ГОСТ – державний стандарт, який залишився з часів СРСР.

Міжнародний стандарт – стандарт, який поширено в декількох країнах, наприклад у країнах Євросоюзу. Міжнародні стандарти мають позначки ISO (міжнародна система стандартизації), EN (Європейські норми). Міжнародні стандарти, що введені в дію в Україні мають позначки ДСТУ ISO і ДСТУ EN [14, 6].

Якщо ж проаналізувати рівні екологічних стандартів з погляду їх правової природи, то хоча законодавством і визначена їхня обов'язковість, проте змістовно стандарти не є законами і не передбачають санкцій за невиконання їх приписів. Тому, враховуючи позицію вчених-екологів, можна виділити такі види стандартів:

– екологічні стандарти, що є нормативно-правовими актами, оскільки їхні приписи застосовуються на всіх стадіях виробництва продукції (наприклад, ДСТУ 3911-99. Охорона природи. Поводження з відходами. Виявлення відходів і подання інформаційних даних про відходи. Загальні вимоги). Різновидом екологічного стандарту є технічний регламент, за визначенням у законодавстві – це нормативно-правовий акт, в якому встановлено характеристики продукції або пов'язані з ними процеси та методи виробництва, включаючи відповідні процедурні положення, дотримання яких обов'язкове [15, ст. 1];

– екологічні стандарти, що містять обов'язкові вимоги і є частиною диспозиції правової норми, оскільки їхні приписи немов продовжують і деталізують окремі положення законів (наприклад, ДСТУ 2195-99. Охорона природи. Поводження з відходами. Технічний паспорт відходу. Склад, вміст, викладення і правила внесення змін. Норма права міститься у ст. 27 Закону України “Про відходи” [16], але частина диспозиції цієї норми, яка встановлює обов'язкові вимоги до технічного паспорта відходів – у зазначеному ДСТУ);

– екологічні стандарти, що є рекомендаційними нормативно-технічними документами, які не вказують обов'язкових норм, оскільки містять лише настанови для покращання роботи всіх підприємств (наприклад, ДСТУ 14001-97. Система управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування) [17].

Отже, екологічні стандарти можуть затверджуватись на різних рівнях і мати різну юридичну силу (від рекомендаційного нормативно-технічного документа до рівня нормативно-правового акта), в сукупності всі вони входять до системи екологічних стандартів України та використовуються для оцінки стану природного середовища і його компонентів, регламентують діяльність виробничо-господарських об'єктів з метою охорони природи, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення оптимальної якості навколишнього природного середовища на основі правильного поєднання екологічних і економічних інтересів суспільства в умовах господарської чи рекреаційної діяльності тощо [18, 475].

На відміну від національного законодавства, положення якого орієнтовані насамперед на врегулювання суспільних норм у межах країни, екологічні стандарти мають міжнародно-правову орієнтованість. Професор С. М. Кравченко зазначала, що природа не визнає державних кордонів. Деякі унікальні природні комплекси, території та об'єкти, які особливо охороняються, розташовані на території декількох держав, що потребує координації їхніх зусиль. Природними передумовами міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища є обмеженість ресурсів та просторових меж біосфери [19, 5].

Міжнародно-правова орієнтованість екологічних стандартів останнім часом набула особливої актуальності. Так, відповідно до Основних засад (Стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 р. [20], упровадження міжнародних стандартів у сфері ресурсозаощадження, охорони навколишнього природного середовища, надкористування, систем екологічного управління та екологічних критеріїв до товарів та послуг надасть можливість вітчизняному товаровиробнику покращити екологічні аспекти виробництва і продукції та підвищити рівень конкурентоздатності на міжнародних ринках.

Необхідно розробити підсистему стандартизації та сертифікації у сфері екологічної безпеки, затвердити екологічні вимоги до продукції, а також гармонізувати національні стандарти до стандартів і норм Євросоюзу та міжнародних стандартів серій ISO 14000, ISO 19000 з посиленням контролю з боку держави за використанням екологічних маркувань, зокрема щодо вмісту генетично модифікованих організмів. Пріоритетом розвитку цього інструменту є розроблення та впровадження системи державної підтримки вітчизняного товаровиробника продукції з поліпшеними екологічними характеристиками відповідно до законодавчо встановлених вимог, а також удосконалення методів і систем державного обліку і статистичної звітності у сфері охорони навколишнього природного середовища [20].

Протягом 2017–2020 рр. передбачається здійснити поступове розмежування функцій з охорони навколишнього природного середовища та господарської діяльності з використання природних ресурсів, імплементацію європейських екологічних норм і стандартів, екосистемне планування, упровадження переважно економічних механізмів стимулювання екологічно орієнтованих структурних перетворень, досягнути збалансованості між соціально-економічними потребами та завданнями у сфері збереження навколишнього природного середовища, забезпечити розвиток екологічно ефективного партнерства між державою, суб'єктами господарювання та громадськістю, широке поширення екологічних знань [20].

Також з 2016 р. активно розробляється проект Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 р. [21], де одним із першочергових завдань є забезпечення в середньостроковій перспективі (протягом одного року) наближення законодавства України до законодавства Євросоюзу в частині встановлення стандартів якості атмосферного повітря щодо вмісту найбільш шкідливих забруднювачів атмосферного повітря та управління якістю атмосферного повітря.

Пріоритетами зазначених дій є зниження забруднення атмосферного повітря і більш стале управління якістю довкілля. Завдяки визначеним заходам буде забезпечено: зниження концентрації забруднюючих речовин та перевищення захисту здоров'я людини, рослинності, екосистем; зміцнення інституційної спроможності щодо формування й забезпечення реалізації державної політики у сфері зміни клімату і захисту озонового шару; запобігання руйнуванню озонового шару шляхом скорочення викидів озоноруйнівних речовин; адаптацію до зміни клімату, підвищення опірності та зниження ризиків, пов'язаних зі зміною клімату [21].

Вирішення зазначених завдань неможливо досягти без постійного поновлення системи національних екологічних стандартів і поступового їх наближення до стандартів Євросоюзу. А для цього, відповідно, потрібно змінювати екологічне законодавство. Таким чином, хоча екологічні стандарти не вносять зміни до конкретних законів України, проте постійне покращання національних стандартів та впровадження європейських задає напрям для формування загального екологічного законодавства України.

Висновки з даного дослідження і перспективи **подальших** розвідок у даному напрямі. Таким чином, з погляду значущості та впливу на формування законодавства в системі джерел екологічного права стандарти посідають позицію після нормативно-правових актів і міжнародних договорів, оскільки мають нормативний характер та міжнародно-правову орієнтованість.

Отже, стандарти як елемент системи джерел екологічного права – це офіційні, загальнообов'язкові документовані акти нормативного характеру, що мають міжнародно-правове спрямування у сфері раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки, які розроблені на основі консенсусу та затверджені уповноваженим органом й установлюють призначені для загального і багаторазового використання вимоги, правила, інструкції або характеристики, що стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги.

Список використаних джерел:

1. Екологічне право України. Загальна частина : навч. посібник / В. І. Курзова, А. І. Берлач, В. І. Курило та ін. ; за ред. В. І. Курило. – К. : Алерта, 2015. – 620 с.
2. Андрейцев В. І. Екологічне право: курс лекцій в схемах : навч. посібник для юрид. фак. вузів / Андрейцев В. І. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
3. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. – Т. 3 / укладачі: професор В. В. Яременко, к. філ. н. О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт. – С. 413.
4. Кальченко С. В. Структура та джерела європейських стандартів. Оскарження порушень законодавства про вибори / С. В. Кальченко // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – Вип. 3 (19). – С. 150–154.
5. Про стандартизацію : Закон України від 05 червня 2014 р. № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 31. – С. 2405. – Ст. 1058.

6. Про стандартизацію і сертифікацію : декрет Кабінету Міністрів України від 10 травня 1993 р. № 46-93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 27. – Ст. 289.

7. Бондар Л. О. Законодавчі основи стандартизації та нормування у царині охорони довкілля. Правове регулювання екологічної стандартизації та сертифікації [Електронний ресурс] / Бондар Л. О. – Режим доступу : <http://ecopravo.host-ua.org.ua/nauk/uprav/ekonorm.htm>

8. Про енергозбереження : Закон України від 1 липня 1994 р. № 74/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 30. – Ст. 283.

9. Про будівельні норми : Закон України від 5 листопада 2009 р. № 1704-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 5. – С. 125. – Ст. 41.

10. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України “Про стандартизацію” : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=ba823943-8d4c-4a69-a3e2-253a8e2b1741>

12. Яковюк І. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика / І. Яковюк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 211–212.

13. Judgment of the Court of Justice of the European Communities in the case C-322/88 “Grimaldi v Fondesdes Malaises Professionnelles” of 13.12.1989 // European Court Reports. – 1989. – P. 4407.

14. Ладиженський В. М. Екологічна стандартизація і сертифікація : конспект лекцій / В. М. Ладиженський, Н. О. Телюра ; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2011. – С. 4–22.

15. Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України від 15 січня 2015 р. № 124-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 14. – С. 754. – Ст. 96.

16. Про відходи : Закон України від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36. – Ст. 242.

17. Бондар Л. О. Правове регулювання екологічної стандартизації в Україні [Електронний ресурс] / Бондар Л. О. – Режим доступу : <http://ecopravo.host-ua.org.ua/nauk/uprav/ekonorm.htm>

18. Словник-довідник з екології / К. М. Ситник, О. В. Брайон та ін. – К. : Н.Д., 1994. – 578 с.

19. Кравченко С. М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : підручник / С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн ; під заг. ред. проф. С. М. Кравченко. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2002. – 336 с.

20. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р. : Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – С. 1284. – Ст. 218.

21. Проект Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=249634799